

УДК 7.071.1

Людмила Троєльнікова

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Автор репрезентує соціально-культурні основи художнього простору в культурологічній парадигмі дослідження, зокрема основні засади художньої творчості, деякі аспекти державної політики щодо обдарованої молоді та формування системи художнього виховання.

Ключові слова: художній простір, художня творчість, обдарована молодь, клубні заклади.

Аннотация. Обозначены социально-культурные основы художественного пространства в культурологической парадигме исследования, в частности основополагающие принципы художественного творчества, некоторые аспекты государственной политики в отно-

шении талантливой молодежи, а так же формирование системы художественного воспитания.

Ключевые слова: художественный простор, художественное творчество, талантливая молодежь, клубные учреждения.

Summary. An author represents the social-culture bases of artistic space in the culturological paradigm of research, in particular basic bases of artistic creation, some aspects of state policy in relation to the gifted young people and forming of the system of artistic education.

Key words: artistic space, artistic creation, gifted young people, club establishments.

Актуальність проблеми. Проблема взаємозв'язку людської суб'єктивності з культу-

рою, зокрема художньою, відображає, по суті, динамічність індивідуального буття людей

у сучасному світі, складність і змістовну насиченість багатогранного діалектичного процесу перетворення індивіда на справжнього суб'єкта суспільних, зокрема культурних відносин. Важливість розуміння проблематики зв'язку “світу людини” та культури висновується з тієї незаперечної обставини, що індивід “поза своєю діяльністю, яка зумовлює засвоєння існуючих форм культури та їх подальший розвиток, беззмістовний та не існує як історичний суб'єкт” [2].

Щодо кожного члена суспільства духовна культура, зокрема художня, характеризується комплексом ознак:

- як процес неперервного розвитку, збагачення й удосконалення змісту та форм культури;
- як активна творча діяльність, орієнтована на створення, збагачення та подальший розвиток культури;
- як форма суспільних зв'язків, спілкування між людьми і суспільством загалом;
- як реальні, визначені духовні та художні цінності [3; 4].

Крім того, художня культура особистості є складною системою залучення до світу мистецтва, яка включає:

- ціннісне орієнтування у сфері мистецтва, що виявляється в оцінюванні творів мистецтва, у поглядах і твердженнях;
- участь у творенні самого мистецтва в усій різноманітності форм прояву цієї участі;
- художні знання теоретичного та практичного характеру.

Отже, особистість, яка взаємодіє з художньою культурою суспільства, перебуває з нею у трьох важливих відносинах:

- засвоює художнє багатство поколінь як об'єкт художньої взаємодії;
- функціонує в художньому середовищі як носій і виразник художньо-культурних цінностей;
- творить художню культуру як суб'єкт художньої творчості.

Це актуалізує дослідження основних засад художньої творчості в культурологічній парадигмі дослідження.

До мети нашої наукової розвідки можна віднести визначення головних культуроло-

гічних аспектів художнього простору, його змісту, форм вираження та сучасних художніх практик.

Отже, основними завданнями дослідження є, зокрема наступні: визначити соціально-культурні основи художнього простору в контексті культурологічного дискурсу.

Теоретичні основи дослідження.

Художня культура — це не тільки художнє виробництво (творчість), а й збереження, поширення, споживання й освоєння створеного. Її центральною ланкою є мистецтво, яке становить, з одного боку, продукт творчості — конкретний здобуток, а з іншого — сукупність накопичених суспільством цінностей. Це предметно-речовий фонд художньої культури. Наприклад, предмети декоративно-прикладного мистецтва; картини живопису, створені художником; музика, втілена у нотних знаках і видана у збірниках; літературні твори у вигляді книги тощо. Але продукт творчості може бути й у формі акту діяльності — безпосереднього виконання, що становить переважну частину народної художньої культури. Створення предметів мистецтва, їх виконання є процесом художньої творчості, яка є складовою художньої культури.

Л. Коган і М. Іовчук поняттям “народна художня творчість” позначають художню самодіяльність, усну народну творчість (фольклор) і неорганізовану художню самодіяльність (аматорство) [6; 7]. В. Цукерман, говорячи про народну художню культуру, видокремлює чотири її форми — фольклор, традиційне образотворче й декоративно-прикладне мистецтво, художню самодіяльність та індивідуальну аматорську творчість [12, 19—22]. А. Каргін визнає три основні форми народної художньої творчості — традиційний фольклор, декоративно-прикладне й образотворче мистецтво, художню самодіяльність і сучасне аматорське мистецтво [8, 7].

Основною, визначальною характеристикою народної художньої творчості й водночас відмінністю від народної художньої культури як її складової є поняття “творчість”. Воно належить до категорій, які не піддаються однозначній дефініції, тому що відображає феномени, які існують і в матеріальній, і в духовній

сферах. Одним з найпоширеніших є визначення творчості як передосвітньої діяльності. Більшість радянських вчених дотримувалися погляду на творчість як на діяльність людини, яка перетворює природний і соціальний світ відповідно до мети і потреб людини та людства на основі об'єктивних законів дійсності (А. Г. Спіркін).

Я. Пономарьов зазначає, що “творчість природи і творчість людини” лише різні сфери творчості, які, безперечно, мають спільні генетичні корені. У такому випадку варто визнати, що творчість властива й неживій природі й живій до виникнення людини, й людині, й суспільству. Творчість — необхідна умова розвитку матерії, утворення її нових форм, разом з виникненням яких змінюються і самі форми творчості. Творчість людини лише одна з таких форм [10, 16].

Отже, Я. Пономарьов формулює гіпотезу, відповідно до якої творчість, у найширшому розумінні, є механізмом розвитку, взаємодією, яка веде до розвитку [10, 17]. Таку думку висловлює і Г. Свят: “Усе більше утверджується гіпотеза, відповідно до якої творчість є механізмом продуктивного розвитку, руху від нижчого до вищого, що дає змогу розглядати творчу діяльність людини як вищий прояв якогось загального закону матеріального світу” [11]. Із цих висловлювань зрозуміло, що творчість виходить за межі людської діяльності й розглядається як механізм розвитку й саморозвитку матерії.

Загальноприйнятим і класичним є розуміння творчості у вузькому сенсі — як людської діяльності, у результаті якої з'являється щось нове, що характеризується: а) абсолютною новизною, оригінальністю і значущістю для всього суспільства і людства (вищий рівень); б) елементами новизни, важливими для колективу або регіону, що припускає використання наявного досвіду і розширення сфери його застосування (середній рівень); в) новизною і значущістю лише для самої особистості, яка у процесі творчості самореалізується й самовдосконалюється (нижчий рівень) (Л. Н. Коган, Ф. І. Прокоф'єв та ін.).

Розуміння творчості як новизни і перетворення навколишньої дійсності має екс-

пансіоністський характер, що найвиразніше реалізувався в підкоренні природи людиною, яка прагне до самоактуалізації шляхом самовираження, самореалізації, самоствердження у різних сферах і видах діяльності. У такому розумінні основною метою й основним смислом творчості для суб'єкта стає прагнення залишити свій слід: “Важливо дати собі адекватне вираження, нав'язати себе світові — накласти на дійсність власну Міру Всіх Речей” [1, 125].

Нові форми творчості виникають внаслідок впливу об'єктивних причин, зовнішніх умов і чинників. У соціумі типи народної культури або форми художньої творчості виникають у відповідь на зміни умов життєдіяльності. Трансформація соціально-історичної ситуації, злам життєвих стереотипів, поява нового життєвого середовища, як природного, так і соціального, — все це сприяє змінам форм художньої діяльності народу. Нове у творчості завжди має соціальні причини, хоча й створюється суб'єктом. Водночас результати народної художньої творчості впливають на громадське життя, змінюючи соціальне й культурне середовище. Це взаємозалежний процес, тому художню творчість не можна розглядати тільки як відображення дійсності, вона завжди додає до неї щось нове, досягаючи конкретного результату, збагачуючи й розвиваючи світову художню практику.

Творчість є позитивно спрямовувальною інноваційною діяльністю, яка продукує виключно позитивні з ціннісного погляду речі, збагачує людство новими звершеннями, забезпечує розвиток цивілізації та культури, сприяє суспільному прогресу [9]. Творча діяльність здатна приносити людям велику користь — у різних формах її прояву й у різних напрямках її здійснення. Вона є способом самовдосконалення особистості, засобом задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб (продукуючи для цього потрібні речі), рушійною силою суспільного розвитку. Вона збагачує світ цивілізації та культури новими здобутками, приносить насолоду індивідам від самого процесу її здійснення. Усе це досягається завдяки таким сутнісним властивостям творчості, як якісна новизна, смислова оригіналь-

ність, змінюваність і поступовий розвиток.

Творчість, за визначенням і сутністю, є формою людської активності, способом буття людини у світі, її самоствердження і саморозвитку, засобом існування особистості. Водночас творчість — це позитивна людська цінність, яка отримує, відповідно, і схвальну оцінку, але лише за умови, коли вона здійснюється у межах, визнаних соціокультурних норм. Нормою вважається та діяльність, яка продукує істинне знання, добрі вчинки, корисні й красиві речі, гуманні справи та справедливі рішення.

Формування художніх орієнтацій особистості у процесі занять мистецькою діяльністю є досить ефективним засобом виховання культурно-освіченої людини. Основою всіх підходів до організації діяльності різноманітних гуртків, студій, колективів художньої самодіяльності є те, що розвиток особистості ґрунтується на всебічному розкритті їхнього творчого потенціалу, на створенні можливості для прояву власної активності, самоорганізації та самореалізації засобами мистецької діяльності.

Художні орієнтації можуть існувати також як взаємодія двох чинників: власного особистісного та внутрішнього, соціального та зовнішнього. У рамках окресленої проблеми виникає поняття власних цінностей, які мають відносно незалежний від конкретного соціального середовища характер. Вони відображають цілісність особистості, яка займається творчою діяльністю, є ціннісно-смісловим ядром свідомості.

Якщо творча діяльність розуміється як процес, який має певну специфіку, яка призводить до створення нового, то художні орієнтації можна представити як одну із внутрішніх потреб реалізації потенціалу особистості. Враховуючи те, що носієм творчості є людина, художні орієнтації мають визначати її здатність до конструктивного, нестандартного мислення і відтворення, а також до усвідомлення та розвитку свого культурного досвіду.

Показниками творчої діяльності в межах формування художніх орієнтацій є:

- оригінальність думок;
- здатність знайти нестандартне рішення певної проблеми;

- логічність викладу своїх думок;
- повноцінність наведеної аргументації.

Саме за допомогою художніх орієнтацій формується глибинний інтелект, гнучкість, стійкість, а також усвідомлення розумової діяльності й самостійність під час засвоєння нових знань. При цьому формування художніх орієнтацій може включати:

- художню освіту (гносеологічний аспект розвитку);
- формування художніх знань, тобто художнє навчання (прагматичний аспект розвитку);
- здатність оволодіти зображувально-виражальними засобами художнього виховання (аксіологічний аспект);
- формування художніх настанов, ціннісних орієнтацій особистості у світі прекрасного.

Соціалізація особистості — процес активного, а не пасивного оволодіння людиною соціально-культурним досвідом. Процес соціалізації особистості має такі три шаблі: соціальна адаптація, інтеріоризація, екстеріоризація. На першому шаблі відбувається початкова фаза соціалізації індивіда, його пристосування до соціально-економічних умов, ролевих функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, як і середовищем його життєдіяльності.

Другий шабель — процес включення суспільних норм, цінностей у внутрішній світ людини. Характер переведення норм, цінностей та інших компонентів зовнішнього середовища у внутрішнє “я” різний, обумовлений структурою кожної окремої особистості, яка формується на основі попереднього досвіду.

Третій шабель — завершальний етап соціалізації, який характеризується осмисленістю, соціальною активністю індивіда, достатністю знань, умінь і навичок діяти.

Важливе місце в розвитку творчих здібностей обдарованих дітей та молоді належить аматорському мистецтву, художній самодіяльності. Різноманітні гуртки, клуби за інтересами, студії, любительські об'єднання тощо допомагають молодій людині самовизначитися,

Динаміка розвитку мережі клубних закладів України

Станом на	Клуби всіх відомств	З них у сільській місцевості	Системи МКТ	З них у сільській місцевості	Профспілкові	З них у сільській місцевості
01.01.92	24016	20560	20246	18834	2490	480
01.01.93	23816	20375	20473	19001	2085	428
01.01.94	23516	20200	20408	18967	1911	347
01.01.95	23268	20015	20290	18857	1857	359
01.01.96	22942	19754	20057	18630	1791	336
01.01.97	22394	19344	19710	18289	1624	311
01.01.98	21205	18385	18520	17159	1427	301
01.01.99	20913	18062	18020	16651	1387	268
01.01.00	20659	17905	17934	16564	1239	234
01.01.01	20387	17707	17940	16555	1131	200
01.01.02	20191	17552	18080	16614	960	172
01.01.03	19887	17321	18007	16533	709	113
01.01.04	19614	17146	17907	16452	709	113
01.01.05	19379	16973	17879	16412	608	85
01.01.06	19202	16845	17895	16364	505	67
01.01.07	19011	16803	17836	16376	423	42
01.01.08	18888	16696	17847	16342	392	31
01.01.09	18790	16609	17794	16280	361	22

реалізувати закладені в ній природні творчі нахили й уподобання, сприяють гармонійному розвитку особистості, вихованню самосвідомості, почуття власної гідності, самоповаги.

Аматорські колективи, які, як правило, організовані за місцем проживання, навчання або роботи (на жаль, останніх стає дедалі менше) молоді, більш поширені й доступні усім охочим. Участь у них добровільна, без примусу батьків чи педагогів. Вимоги до учасників не такі жорсткі, а навчання й діяльність не такі тривалі, як у мистецьких школах, значно дешевші, а у більшості випадків – безоплатні. Художня самодіяльність є невичерпним джерелом поповнення професійного мистецтва, здійснюючи первинний відбір талантів. Але більшість аматорів займаються “для душі”, долучаючись до прекрасного, збагачують свій духовний світ, наповнюють дозвілля корисною та цікавою діяльністю.

Осередками, в яких зосереджується художня самодіяльність, які дбають про розвиток різноманітних талантів, пробудження у мо-

лоді творчої жилки, завжди були і є будинки культури, творчості молоді, клуби. У них кожна дитина, юнак чи юнка мають змогу знайти своє покликання, задовольнити потяг до творчості, здобути визнання своїх талантів.

В Україні діють 18790 клубних закладів, у тому числі 17794 системи МКТ, і 996 інших відомств. З них 16275 клубних закладів знаходяться в сільській місцевості. У клубних закладах працює понад 83 тисяч аматорських і самодіяльних творчих колективів. Чисельність клубних закладів в останні роки стабілізувалась, а закриття клубів у сільській місцевості протягом 2009 року відбулося переважно внаслідок зменшення кількості населення, аварійності приміщень, передавання закладів культури з одного балансу на інший.

Діяльність клубних закладів потребує фінансової підтримки з бюджетів усіх рівнів. Ці кошти потрібні на здійснення ремонтних робіт, оновлення матеріально-технічної бази, забезпечення будинків культури автотранспортом, аудіо-, відеоапаратурою, комп'ютерами, а також для оплати за спожиті енергоносії.

Таблиця 2

Технічний стан клубних закладів (станом на 01.01.2009)

Назва області	Клубних закладів	У т. ч. в сільській місцевості	Потребують капремонту	Потребують капремонту, %	У сільській місцевості
1. Вінницька	1170	1058	379	32,4	356
2. Волинська	676	629	240	35,5	219
3. Дніпропетровська	633	519	356	56,2	331
4. Донецька	692	416	357	51,6	222
5. Житомирська	1096	1014	488	44,5	458
6. Закарпатська	471	434	169	35,9	154
7. Запорізька	482	407	256	53,1	218
8. Івано-Франківська	722	660	310	42,9	290
9. Київська	852	785	291	34,2	269
10. Кіровоградська	613	538	222	36,2	187
11. АР Крим	656	518	329	50,2	301
12. Луганська	568	385	214	37,7	147
13. Львівська	1403	1268	542	38,6	499
14. Миколаївська	547	491	188	34,4	166
15. Одеська	742	693	407	54,9	380
16. Полтавська	868	801	523	60,3	489
17. Рівненська	682	637	56	8,2	47
18. Сумська	644	572	270	41,9	243
19. Тернопільська	923	870	211	22,9	199
20. Харківська	716	622	358	50,0	300
21. Херсонська	454	400	204	44,9	182
22. Хмельницька	1193	1106	88	7,4	74
23. Черкаська	744	689	422	56,7	385
24. Чернівецька	392	354	157	40,1	147
25. Чернігівська	792	726	246	31,1	215
26. м. Київ	26	0	5	19,2	0
27. м. Севастополь	33	25	8	24,2	6
Разом:	18790	16617	7296	38,8	6484

З метою вивчення, вдосконалення та активізації діяльності клубних закладів на селі, пошуку нових форм і методів культурного обслуговування сільського населення, повернення уваги державних органів влади до проблем культури села МКТ затвердило положення про Всеукраїнський огляд-конкурс клубних закладів у сільській місцевості (наказ МКТ від 10. 11. 2009 № 50).

У 2010 р. згідно з наказом МКТ відбувся огляд-конкурс клубних закладів у сільській місцевості. У подальшому МКТ буде проводити цей огляд-конкурс раз на два роки.

Зміст роботи з обдарованою молоддю має

інституціональний та позаінституціональний характер. Важливим чинником становлення талановитої особистості є художнє виховання та просвіта, які відбуваються шляхом відродження народної традиційної культури (традиції, свята, обряди), масова культура (культурно-освітня робота), високе мистецтво, самоосвіта.

Розвиток суб'єкта художньо-освітнього простору відбувається у процесі засвоєння її складових: від мови твору мистецтва до засобів художнього мислення, методів художнього засвоєння. Суб'єкт художньої культури розвивається не тільки тому, що потенційно при-

власноє, відтворює існуюче, а й створює нове як акт самоактуалізації унікальної особистості. Наслідування створеного та первинна індивідуальна творчість необхідні для розвитку художньої культури суспільства й окремої людини.

За сучасних змін ціннісних орієнтацій у суспільстві, відродження національної культури відчутна потреба в активізації естетичних чинників, однак економічні й політичні труднощі породжують різне ставлення до мети художнього виховання. За однією з концепцій, сьогоднішні тенденції в розвитку суспільства суперечать вищим естетичним ідеалам, не сумісні з ними. Аргументів багато: зниження престижу освіти, суспільної культури; інтелігентна людина поступилася місцем енергійній, діловій, практичній, якої потребує ринкова економіка; споживацьке ставлення до художніх цінностей, що відбилося на якості преси, теле-, радіопрограм; засилля “масової культури”, особливо західної; поляризація суспільства, різкий поділ на тих, кому ці цінності доступні, й тих, хто не має змоги задовольнити навіть насущні матеріальні потреби; скорочення культурно-освітніх, художніх закладів, кадрові втрати.

За іншою концепцією, в умовах суверенної, незалежної держави створюються справжні умови для естетичного виховання людей. Аргументи теж вагомі: звернення до національних витоків, до джерел народної культури, мудрості; відкритість суспільства, що дає можливість інтегрувати у світове співтовариство; ознайомлення із світовими досягненнями в різних галузях, зокрема в художній творчості; свобода думки; альтернативна система освіти, підвищення уваги до здібних, обдарованих.

За таких суперечливих умов зростає роль цілеспрямованого художнього виховання. Акумулюючи в собі різноманітні аспекти пробудження творчих сил і здібностей людини до вдосконалення дійсності, воно здатне стати дійовим засобом формування духовного світу молоді, підсилити позитивні впливи й налаштувати вихованців на правильне сприйняття й критику негативного, естетично потворного, на реальну боротьбу з ним задля змін у

житті власному і суспільства. Сила й результативність цих впливів зростає, якщо на всіх етапах активного періоду життя людини її спрямовуватимуть на творення в собі істинно людського. Так постає проблема державної, національної системи виховання. Окремі її ланки — сім'я, дошкільні заклади, школи різних видів, вузи, культурно-освітні заклади й установи, засоби масової інформації — мають різні можливості щодо художнього виховання, оскільки в їхній діяльності поєднуються різні функції. Тож найбільшою тут є практична проблема — узгодження естетичних впливів усіх виховних ланок, державних і недержавних закладів і установ, які повинні утворити певну систему художнього виховання, розуміючи його сутність і специфічну роль у розвитку особистості.

Проблема предмету виховання — найважливіша для розуміння суті художнього виховання. Сутність виховання полягає у впливі на процес розвитку особистості. Естетичний аспект як людський спосіб життєдіяльності повністю, в усьому своєму обсязі є предметом художнього виховання, який виявляє природні здібності людини, створює умови для їх реалізації і, спираючись на них, формує систему здібностей до творчої діяльності, намагається розвинути її до рівня, який забезпечує необхідне суспільству художнє відношення до світу. Сутність естетичного виховання — цілеспрямоване формування і розвиток підходу людини до світу з потребою в удосконаленні, залучення її до споживання і творення цінностей художньої культури суспільства. Саме від цих об'єктивних потреб іде соціальний запит, замовлення вихованню формувати особистість, здатну жити цими художніми цінностями. Уявлення про таку особистість — ідеал як модель потрібних суспільству якостей — є метою художньо-естетичного виховання [5].

Ще з античних часів ідеал людини філософи вбачали у всебічності й гармонійності її розвитку, тобто в її здатності до активної участі в усіх суспільних відносинах і в сумірності розвитку цих здібностей. Цим пояснюється обов'язкова у будь-якому суспільстві структура ідеалу, структура, в якій існує й розвивається “людськість”, “гуманістичність

як родова сутність людей. Можливості всебічного розвитку гуманістичної сутності в кожному епоху своєрідні, залежать від особливостей економічних і політичних умов, суспільної організації виховання. Через це в кожному суспільстві ідеал конкретизується.

Висновки. Зважаючи на предмет і мету виховання, художнє виховання можна визначити як формування художнього взаємовідношення людини до дійсності, зміст якого, поєднуючи загальнолюдські, епохальні, регіональні, національні, професійні та індивідуальні риси, має в собі історично певний рівень людяності. Сутність художнього виховання, яке є одним із напрямів гуманізації людини, проявляється й конкретизується у змісті та завданнях освітнього процесу. Отже, завдання художнього виховання можна сформулювати так:

- формувати художньо-естетичне відношення до дійсності;
- розвивати художні здібності;
- розвивати художньо-естетичні почуття;
- розвивати художньо-естетичний смак;
- формувати систему художньо-естетичних поглядів;
- формувати образне мислення.

Більш систематизованим, на нашу думку, є такий варіант завдання: вчити людину відчувати (переживати), розуміти художні цінності, творити за законами краси (Б. Т. Ліхачов, М. І. Кияшко, Є. В. Язовицький). Для систематизації різноманітних засобів художнього виховання потрібно виділити серед них пріоритетні для кожного етапу розвитку люди-

ни, наявність яких зумовлена можливостями і потребами віку й типовим середовищем. Важливим компонентом єдиної системи художньої освіти й виховання в Україні є школи мистецтв, музичні школи, хореографічні школи, заклади культури та мистецтва, які за час діяльності накопичили чималий досвід навчально-виховної діяльності, художньої освіти та виховання підростаючого покоління.

Формування в людини здібностей до художнього зв'язку з дійсністю є багатоаспектним процесом не лише по вертикалі (від сприймання — до художнього перетворення), а й по горизонталі (від формування художнього ставлення до природи — до формування ставлення до самого себе). Це диктується специфікою цінностей у різних сферах дійсності, що вносить деякі особливості й у естетичне освоєння цих сфер. Так, здібності, необхідні для естетичного сприймання природи, не актуалізуються повною мірою за естетичного підходу до поведінки чи наукового твору. Крім загальних критеріїв досконалості, для оцінювання явищ у кожній сфері необхідні ще й специфічні критерії. Усе це формує проблему співвідношення загальних і часткових завдань художнього виховання. Формування загальних художніх здібностей відбувається зазвичай шляхом вирішення часткових завдань, а саме: шляхом формування художнього відношення до природи, поведінки, мистецтва, узагальнення того спільного у здібностях і навичках, що виникає у процесі вирішення цих завдань.

Література:

1. Батищев Г. С. Социальные связи человека в культуре / Генрих Степанович Батищев // Культура, человек и картина мира. — М., 1987. — С. 90–135.
2. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Диана Борисовна Богоявленская. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1983. — 172 с.
3. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. — К. : Наукова думка, 1992. — 245 с.
4. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм / Вильгельм Виндельбанд // Вильгельм Виндельбанд. Избранное : Дух и история; пер. с нем. — М. : Юрист, 1995. — С. 5–18.
5. Джозла Д. М. Теорія і методика естетичного виховання школярів : Посібник / Д. М. Джозла, А. Б. Щербо. — К. : ІЗМН, 1998. — 392 с.
6. Иовчук М. Советская социалистическая культура : Исторический опыт и современные проблемы / М. Иовчук, Л. Коган. — М. : Политиздат, 1979. — 208 с.
7. Коган Л. Н. Народная культура в историческом развитии системы культуры / Л. Н. Коган. — Новосибирск, 1983. — 156 с.
8. Каргин А. С. Народное художественное творчество: Структура, формы, свойства / А. С. Каргин. — М. : Музыка, 1990. — 141 с.
9. Леонтьев А. Н. Ценность как междисциплинарное понятие : опыт многомерной реконструкции / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии. — 1996. — № 4. — С. 15–26.
10. Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев ; АН СССР, Ин-т психологии. — М. : Наука, 1976. — 303 с.
11. Свят Г. А. Процесс художественного творчества / Г. А. Свят. — Л., 1977. — 156 с.
12. Цукерман В. С. Народная культура как социальное явление : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09. 00. 01 / В. С. Цукерман. — Свердловск, 1984. — 39 с.